

ابن ابی الحدید1

ال. ویکاواگیری
مترجم: علی اکبر عباسی 2

ابن ابی الحدید از شخصیت‌های درخشان علمی قرن هفتم هجری است، مهم‌ترین اثر او شرح نهج البلاغه است که یکی از شرح‌های عالی بر این کتاب شریف محسوب می‌گردد. دانش گسترده، تساهل و تسامح فوق‌العاده و استفاده مؤلف از منابع پیشین و کتاب‌های ارزشمندی که بسیاری از آنها اندکی پس از نگارش آن شرح، در هجوم مغولان نابود گردید، به ارزش این اثر افزوده است. در این مقاله، سیر زندگانی، فعالیت‌های علمی، گرایش‌های مذهبی و سیاسی ابن ابی الحدید و شیوه کار وی از دیدگاه یکی از محققان غربی و از نویسندگان مقالات دایرةالمعارف اسلام، تجزیه و تحلیل شده است.

واژه‌های کلیدی: علی‌علیه السلام، نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، مغول.

ابن ابی الحدید در رشته‌های علمی، مانند زبان عربی، شعر و ادب، معانی و بیان، کلام و تاریخ صدر اسلام، دانشمند بزرگی بود، علاوه بر این، وی یک قاضی اصولی و نویسنده برجسته در زمینه شعر و نثر محسوب می‌گردد. او در اول ذی‌الحجه 586هـ برابر با سی‌ام دسامبر 1190م در مداین متولد شد و در سال (655هـ / 1257م) یا (656هـ / 1258م) به فاصله کمی پیش یا پس از آن که مغولان بغداد را تسخیر کنند (20 محرم 656/ ژوئیه 1258)، در بغداد درگذشت.3 بر اساس نوشته‌های ابن الفوطی، که نشان می‌دهد وی با پناه بردن به خانه وزیر، ابن العلقمی، از قتل‌عام مهاجمان جان به در برد و حتی به عنوان کاتب صلاح (بایگانی دیوان ضمام) تعیین شد، «تاریخ دوم» محتمل‌تر است، نام کامل وی عزالدین ابوالحامد بن عبدالحمید بن ابی الحسن هبه‌الله بن محمد بن ابی الحدید المدائنی است. با این همه، نام دیگری نیز برای پدرش ذکر می‌شود؛ برطبق نوشته روایات الجنان، نام پدرش ابوالحسن حماد الدین محمد بن محمد است نه، هبه‌الله (در صفحه پایانی جلد چهارم نهج البلاغه، که در سال 1329هـ در قاهره منتشر شده، نسب وی این گونه آمده است: ابن هبه‌الله بن محمد بن محمد بن محمد ابی الحدید) پدرش قاضی بود. نام دو برادر ایشان در منابع ذکر شده است، یکی موفق الدین ابوالمعالی احمد یا قاسم، که بخشندگی عبدالحمید را نداشت، ولی (بر طبق روایت ابن کثیر) از شهرت زیادی به عنوان فقیه، ادیب و شاعر برخوردار بود. برادر دیگرش، ابوالبرکات محمد، کاتب نظامیه‌ها و شاعر بود، وی در سن 34 سالگی در سال (598هـ / 1201م) درگذشت.4

عبدالحمید جوانی را در زادگاهش گذراند، در آنجا اصول کلام را مطالعه کرد و به معتزله گرایش یافت، وی به دلیل حضور در مدائن، جایی که شیعه در آن صاحب نفوذ بود، هفت قصیده، مشهور به «العلویات» را سرود که گرایش‌های قوی شیعی‌اش را نشان می‌دهد.5 او بعد از آن به بغداد رفت و پس از آشنایی با دانشمندان آنجا، عقایدش تعدیل شد، وی در آنجا از حمایت خلفای عباسی بهره‌مند گردید، به طوری که هدایایی از ایشان دریافت کرد و موقعیت‌های اداری زیر را به دست آورد:

[وی ابتدا] کاتب دارالتشریفات (اداره پیمان‌نامه‌ها) بود. بعد از آن در دیوان دارالخلافه مشغول شد و پس از آن ناظر یک بیمارستان بود و سرانجام رئیس کتابخانه‌های بغداد، شد.6 ابن ابی الحدید خود می‌نویسد، مسئولیت‌های وی، کارش را از لحاظ غنای فرهنگی با ارزش نمود و مانع از اشتیاق او به کسب علم و دانش و سرودن شعر نشد. ابن العلقمی، آخرین وزیر خلفای عباسی، بیشترین حمایت‌ها را از وی می‌نمود و این به دلیل تفاهم سیاسی، مذهبی و ادبی مشترک بین آنها بود.

بروکلمان، تنها اطلاعاتی درباره پنج اثر علمی ابن ابی الحدید ارائه می‌دهد که عناوین آنها با پاره‌ای اطلاعات دیگر، از این قرار است:

1. نقد کتاب المثل المسائر فی الادب الکاتب و الشاعر، اثر ابن اثیر نصرالله بن محمد

- می‌باشد. 7 این اثر به دستور خلیفه مستنصر، نوشته شد که عنوان آن «الفلك الدائر علمی مثل السائر» بود و خیلی زود نقدهایی بر آن نوشته شد. 8 شروع تألیف این اثر در اول ذی الحجه 633هـ برابر با ششم آگوست 1236م بود و در مدت پانزده روز به پایان رسید.
2. شرحی بر کتاب آیات البینات 9 اثر فخر الدین رازی.
3. شرحی بر المنتظم فی الطب، اثر ابن سینا. 10
4. منظومه‌ای از کتاب فصیح الطلاب، 11 از این که، ابن ابی‌الحدید این مجموعه را در 24 ساعت سروده شاید بتوان به ذوق شاعرانه‌اش پی برد.
5. شرحی بر نهج البلاغه: مجموعه‌ای مشهور که به وسیله شریف رضی، جمع آوری شده (نه برادرش سید مرتضی)، این مجموعه شامل کلمات قصار، نامه‌ها، موعظه‌ها و اندرزها و... است که به علی بن ابیطالب علیه السلام منسوب است. 12 این شرح، شامل بیست جزء است و انصافاً اثری ماندگار توصیف می‌شود. 13 این اثر، منبع اطلاعاتی بزرگ در زمینه‌های مختلف محسوب می‌شود. مؤلف در هر بخش، از کتاب‌های متعدد استفاده نموده و برای توضیح کامل و جامع بحث، مباحث لغت‌شناسی، فلسفی، تاریخی، دینی، ادبی، شرح حال افراد و دیگر موارد را ذکر کرده است. (این نکته قابل توجه است که مؤلف در شرح خود، صفحات طولانی را به مطالب تک‌نگاری‌هایی اختصاص داده که قبل از طبری نوشته شده یا وی از آنها استفاده نکرده است. به این دلیل است که مؤلف، ابتدا شرحی مختصر و دقیق از موضوع ارائه داده و سپس به مطالعه کامل و همه‌جانبه موضوعات مختلف پرداخته است. (استفاده از چاپ جدید این کتاب که محمد ابوالفضل ابراهیم آن را در بیست جلد در قاهره منتشر کرده آسان‌تر است) مؤلف برای این اثر بیش از پنج سال زمان صرف کرده است. 14 (از اول رجب 644هـ / 1240م تا پایان صفر 649هـ / 1251م). 15
- کتاب شرح نهج‌البلاغه به وسیله موفق، برادر ابن ابی‌الحدید به وزیر، ابن العلقمی، تقدیم شد و پاداشی نقدی معادل (صد دینار، يك خلعت افتخار و يك اسب) برای ابن ابی‌الحدید در برداشت. فخرالدین عبدالله بن هادی بن امیرالمؤمنین المؤید بالله یحیی بن حمزه زیدی 16 گزیده‌ای از آن را با عنوان العقد الفرید المستخرج من شرح ابن ابی‌الحدید، جمع آوری کرده که به فارسی ترجمه شده است. 17 به فهرست بروکلان موارد زیر را نیز باید اضافه نمود:
6. الاعتبار علی کتاب الذریعه فی اصول الشریعه در سه جلد، گفته شده که مؤلف الذریعه، سید مرتضی بوده ولی از قرار معلوم نویسنده آن شریف‌المرتضی است (این کتاب به وسیله بروکلان ذکر نشده است).
7. نقد المستصفی غزالی، مستصفی من علم الاصول. 18
8. الحواشی علی کتاب المفصل فی النحو، اثر زمخشری. 19
9. تعدادی شرح‌های انتقادی (تعلیق) بر المحصول فی علم الاصول به وسیله فخرالدین رازی. 20
10. شرحی بر اثر محصل افکار المتقدمین و المتأخرین، يك متن فلسفی نوشته شده به وسیله فخرالدین رازی. 21
11. شرحی بر کتاب مشکلات العزیر، از ابوالحسن بصری، در علم کلام (هیچ‌کدام از این آثار مؤلف، توسط بروکلان ذکر نشده است).
12. يك مجموعه دینی، تاریخی و ادبی تحت عنوان العبقری الحسان، که در آن مؤلف گونه‌هایی از نثر و شعرش را معرفی نموده است.
13. شرحی بر کتاب الیاقوت، نوشته ابواسحق ابراهیم بن نویخت. 22
14. الوشاح الذهبی فی العلم الادبی که جزئیات بیشتری از آن شناخته شده نیست.
- ابن ابی‌الحدید، علاوه بر این که متفکری عالی رتبه است، از جانب اتونوماسیا (Autonomasia) به نام «شاعر العراقی» توصیف شده است و برخی از دانشمندان اشعار وی را شرح کرده‌اند. اشعاری که در ذیل آمده، توسط وی سروده شده است.
1. دیوان اشعار شامل همه نوع شعر از مدیحه‌سرایی تا غزل، که تسلط وی بر مناجات صوفیانه و خطابه نیز در اشعارش کاملاً مشهود است. 23
2. قصایدی که تحت عنوان قصیده السبع العلویات یا سبع العلویات، شناخته می‌شود که حداقل چهار شرح بر آن وجود دارد، 24 و موضوعات آن عبارتند از:

(الف) فتح خیبر؛

(ب) فتح مکه؛

(ج) ستایش پیامبر؛

(د) کشته شدن حسن بن علی بن ابیطالب.

3. مستنصریات، که به دستور خلیفه «مستنصر»، سروده شده است. اشعار ابن ابی الحدید به وسیله صفدی و همچنین ابن شاکر، در مجموعه زندگی‌نامه‌ها نقل شده است. این اطلاعات نه تنها از وجود دانشمندی بزرگ و آگاه در همه علوم عقلی خبر می‌دهد، بلکه وی را از دیگر دانشمندان مسلمان نیز متمایز می‌کند. جزئیات اطلاعاتی که در باره وی در روایات الجنات آمده و در ریحانه‌الادب نیز تأیید شده، نشان از شخصیت جذاب ایشان است؛ این دو منبع نشان می‌دهند که برای بیان گرایش‌های سیاسی و مذهبی این دانشمند بزرگ اسلامی مشکلاتی وجود دارد. قضاوت‌های گوناگونی در این زمینه انجام شده، ولی دقیقاً مذهب وی مشخص نیست و نویسندگان به ذکر امتیازات وی بسنده کرده‌اند؛ بعضی گفته‌اند که وی در اصول، معتزلی و در فروع، شافعی بوده است (بنابر این اظهار نظر وی سنی بوده است). برخی به دلیل صراحتش در اثبات حقانیت علی، وی را شیعه قلمداد کرده‌اند یا این‌گونه گفته‌اند که وی ابتدا معتزلی بوده و بعد شیعه شده است. همچنین گفته شده که وی بینابین دو گروه شیعه و سنی بوده است (بین الفریقین) حتی از جهت «سن انصاف»، موقعیتش نسبت به سنی‌ها را با موقعیت عمر بن عبدالعزیز نسبت به بنی‌امیه مقایسه کرده‌اند.

برخی وی را جزء معتزله جاحظیه توصیف کرده‌اند که در اعتزال، از ایده‌های جاحظ پیروی می‌کرد و در حقیقت، عقیده دینی وی که در شرح نهج‌البلاغه آمده، از بسیاری جهات با جاحظ موافقت دارد. 25. یک بررسی دقیق و منصفانه از بعضی صفحات مجادله‌آمیز او در شرح نهج‌البلاغه و ارزیابی کمی و عمقی این اثر مشخص می‌کند که وی امامی مذهب، نبوده است. 26.

پی‌نوشت‌ها

1. این مقاله ترجمه‌ای است از مدخل ابن ابی الحدید در دائرة المعارف اسلام

IBN Abilhadid in Encyclopaedia of Islam v. 3, p684-686.

2. عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد کاشمر.

3. نگارش مهم‌ترین کتاب ابن ابی‌الحدید، قبل از تصرف بغداد به دست مغولان بوده و حتی اگر وی، بعد از تصرف این شهر وفات یافته باشد، فرصت تغییرات لازم در ارتباط با تصرف بغداد را نیافته است، زیرا که در شرح خطبه 128 چنین می‌نویسد که مغولان هرگز موفق به تسخیر بغداد نخواهند شد. ر.ک: ابن ابی‌الحدید، شرح نهج‌البلاغه، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، چاپ اول، (تهران، انتشارات کتاب آوند دانش، 1421ق) الجزء الثامن، ص 188، در شرح خطبه 128.

4. ابن السایسی، ص 88 .

5. دقت در این قصیده ممکن است، گرایش‌های شیعی وی را تأیید کند، ولی شیعی بودن وی از این قصاید استنباط نمی‌شود؛ زیرا که وی در العلویات می‌گوید که شیعه نیستم، ولی شیعیان را دوست دارم. ر.ک: ابن ابی‌الحدید، پیشین، الجزء الاول، مقدمه ابوالفضل ابراهیم، ص 12.

6. بر اساس گفته محمد ابوالفضل ابراهیم، در مقدمه‌ای بر شرح نهج‌البلاغه.

7. کارل بروکلیمان، تاریخ الادب العربی، ترجمه به عربی عبدالحلیم النجار و دیگران (مصر، دارالمعارف، 1959 - 1977م) ج 1، ص 297 - 521.

8. ر.ک: حجاج الخلیفه، چاپ فلوگل، ج 5، ص 373.

9. کارل بروکلیمان، پیشین، ج 1، ص 507، 823.

10. همان، ص 823.
11. همان، ص 118.
12. همان، ص 405، 705.
13. ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، چاپ چهار جلدی در قاهره، 1329.
14. ر.ك: كاتالوگ كتاب خانه خدیوی در قاهره، 1307، ج 4، ص 288.
15. كارل بروكلمان، پیشین، ج 11، ص 242.
16. همان، ج 1، ص 705.
17. همان، ص 424 - 754.
18. همان، ص 291 - 509.
19. همان، ص 509 - 921.
20. همان، ص 507 - 923.
21. همان، ص 320.
22. چند نمونه در شرح نهج البلاغه، ج 4، ص 29 - 30، گنجانده شده‌اند.
23. كارل بروكلمان، پیشین، ج 1، ص 247 - 249.
24. با يك بررسی مختصر می‌توان فهمید که کمتر از پنج سال، صرف تألیف کتاب شده است و خود ابن ابی‌الحدید هم صراحتاً به این موضوع اشاره می‌کند.
25. البته باید در نظر داشت که از جهاتی نیز اندیشه وی با جاحظ متفاوت است، از جمله در مورد تفضیل علی و ابوبکر، در این خصوص، جاحظ در کتاب العثمانیه مفصل بحث نموده است و ابن ابی‌الحدید در سراسر کتاب شرح نهج البلاغه، برخلاف آن اظهار عقیده کرده است.
26. از مطالعه شرح نهج البلاغه چنین استنباط می‌شود که وی زیدی مذهب نبوده است. به عنوان نمونه، نظر متکلمان زیدی را رد می‌نماید، ر.ك: ابن ابی‌الحدید، پیشین، الجزء العشرون، ص 11 - 27، و رد این نظر در ارتباط با اصحاب ص 27، دفاع از عثمان هنگام تبعید ابوزر، الجزء الثامن، ص 203، فرق گذاشتن بین تفسیر خویش و تفسیر شیعیان، الجزء السادس، ص 34.

منابع

- ابن ابی‌الحدید، شرح نهج البلاغه، تحقیق؛ محمد ابوالفضل ابراهیم، الطبعة الاولى (تهران، انتشارات کتاب آوند دانش، 1421ق).
- ابن خلکان، شمس الدین احمد، وفيات الاعیان و انباء ابناء الزمان، تحقیق از احسان عباس (بیروت، 1965، دارصادر، بی‌تا).
- ابن کثیر، ابوالفدا حافظ، البدایه و النهایه، تحقیق ابوملحم، و علمی نجیب عطوی (بیروت، دارالکتب العلمیه، بی‌تا).
- بروکلمان، کارل، تاریخ الادب العربی، ترجمه به عربی: عبدالحلیم، النجار، و... (مصر دارالمعارف، 1959 - 1977) ج 6.
- تبریزی خیابانی، محمدعلی، ریحانه الادب فی تراجم المعروفین بالکنیه و اللقب، 1324.
- زرکلی، خیرالدین، الاعلام (بیروت، دارالعلم، للملایین، 1989م).
- صفدی، خلیل بن ایبک، الوافی بالوفیات، باهتمام هلموت ریتز، 1381.
- الکتبی، محمد بن شاکر، فوات الوفيات، تحقیق احسان عباس (بیروت، دارالثقافه، بی‌تا).
- کحاله، محمدرضا، معجم المؤلفین (بیروت، داراحیاء التراث العربی، بی‌تا).

فصلنامه تاریخ اسلام - شماره 22 - تابستان 1384